Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине

(Доносимо фрагменте из дужег интегралног текста под наведеним насловом, који је, у ствари, докторска дисертација Иве Андрића, одбрањена 1924. године у Грацу. Текст је крајем прошле године објавила београдска „Просвета", и ова књига представља својеврсни бестселер, односно научни допринос Андрићев освјетљавању живота у Босни за вријеме отоманске владавине)

Аутор дисертације на почетку наглашава да је „. . . одлучујући моменат у одређивању утицаја турске владавине на духовни живот Босне то да је њу у најкритичнијем тренутку њеног духовног развоја освојио један азијатски ратнички народ чије су друштвене институције и обичаји значили негацију сваке хришћанске културе и чија је вера — — настала под другим климатским и друштвеним условима и неподесна за свако прилагођавање — прекинула духовни живот земље, изобличила га и од тог живота начинила нешто сасвим особено. . .". Андрић, као мото своје тезе наглашава да је „онај део босанског становништва који је прешао на ислам сачињавао у доба турске владавине владајућу ратничку касту; она је све своје снаге трошила првенствено на освајање, а затим на одбрану поседа. Духовни живот те касте скаменио се у облицима туђе религије и непознатог језика . . . ".

Наступају вековне патње робља и раје, понижења, потпуни пад дотле достигнутог нивоа културе и цивилизације; уопште, живот по строго прописаним правилима.

Подсетимо се само неких облика свирепости које налазимо у овом Андрићевом делу:

„Била је још једна институција коју је освајач донео са собом и коју је наметнуо поробљеној земљи, а која је

за исламизацију, па према томе и за духовни живот Босне, била од великог значаја. То је **ацами-оглан (данак у крви).**

... Поред тешких намета, које морадоше хришћани под Турцима сносити, турска свирепост одузимаше им с времена на време најлепшу децу. Турци их одвајаху од родитеља и по том васпитаху ратној вештини. Ова се деца нигда више не враћаху родитељима, од којих су силом одвојена. Прво их одлучиваху од хришћанске вере; и они постепено забораве на веру, родитеље, браћу, сестре и остале крвне сроднике, и ако се доцније кадгод сретну с родитељима, они се не познају. Ја немам речи којима бих могао представити како родитељи страшно јаучу и туже, како лелечу кад им децу из родитељског крила и наручја отржу они свирепи зликовци. Јер, родитељи који су своју децу тако мало обучили Христовој вери, увиђају да ће их ови одвратити од православне вере и створити од њих страшним непријатељима хришћанске вере и хришћана" — записао је бивша турски заробљеник, иначе познати путник Бартоломеј **Георгијевић,** чије је речи Андрић, ево, придодао својим сазнањима.

О ацами-оглану Иво Андрић даље пише:

„Сваке пете године из Цариграда су били слати посебни комесари, који су по називу ове порезе „телос", носили име „телосници". Они би се разишли по целој држави и путовали од места до места, од села до села. Сваки домаћин морао је да наведе тачан број деце и да их приведе комесару. Притајивање се најстроже кажњавало. По закону није било прописано да се из сваке куће мора узети одређен број деце коју је требало изручити па је комесару било препуштено да одабере најздравију и најлепшу децу.

Разумљиво је да су родитељи хришћани свим могућим средствима настојали да своју децу спасу и задрже код себе. Обично средство беше подмићивање комесара, који је парама био наведен да уместо једног детета узме друго; ово је био разлог што су се султанови дворски службеници отимали о ту мисију.

Ко због сиромаштва није подмићивањем могао доћи до циља, покушавао је да сакрије дете и често га сакатио или на неки други начин унаказио, пошто је само тако могао бити сигуран да ће му дете остати сачувано. Како се ожењени младић није смео узимати, веома често се дешавало да су родитељи синове женили већ у 11. и 12. години ... Хришћански родитељи који своју децу нису хтели дати у јаничаре, давали су новац својим потурченим сународни-

цима („qualche recognitione") како би они подметнули своју децу; они су то сасвим радо чинили зато што су се надали да ће њиховој деци на овај начин поћи за руком да у Цариграду дођу до високих части . . .

Отета деца су, као што је већ речено, ускоро заборавила родитељску кућу и своју веру и постала су фанатични „Турци". Као потомци исконских, здравих брђана, захваљујући својој урођеној интелигенцији и способности, та деца су много лакше долазила до части и угледа него што је ово био случај са Турцима који су били нерадни и оптерећени пороцима. Одјек њихове славе и њиховог богатства допирао је све до Босне и деловао примамљиво за њихове сународнике и рођаке. . .".

„Као једини регулатор личног, друштвеног, материјалног и духовног живота у земљама које су Турци освојили важио је ислам. У условима које је ислам наметао развијао се и духовни живот не само оних који су га били прихватили већ и свих осталих турских поданика, без обзира на то којој су вери припадали. О томе какви су ти услови били за онај део босанског становништва који није прешао на ислам сазнајемо делимично из **Канун-и-раја** (збирке закона за рају). Овај канун обухвата низ прописа које је други калиф Омар ал Катаб прописао за хришћане и Јевреје у освојеном Дамаску (635. године), а који су, иако у донекле измењеном и блажем облику, били на снази и у другим покрајинама Турског Царства.

Ова збирка прописа гласи:

1) Хришћани и Јевреји не смеју у покореним земљама подизати манастире, цркве и испоснице.

2) Они не смеју поправљати своје цркве.

3) Они који станују у суседству муслимана, своје куће могу поправљати једино у случају преке потребе.

4) За потребе путника проширивање капије манастира и цркава.

5) Свим странцима-намерницима указиваће се три дана гостопримство.

6) Код себе неће примати уходе, а уколико такве препознају, сместа ће их предати муслиманима.

7) Своју децу не смеју подучавати у корану.

8) Међу собом немају право да изричу пресуде.

9) Никога из своје средине не смеју спречавати да постане муслиман.

10) Према муслиманима понашаће се са поштовањем, устајаће приликом њиховог уласка и препуштаће им почасно место без гунђања.

11) У погледу одеће и обуће не смеју се носити као муслимани.

12) Не смеју учити арапски књижевни језик.

13) Не смеју јахати оседланог коња, носити сабљу нити друго оружје, ни у кући ни ван ње.

14) Не смеју продавати вино нити носити дугу косу.

15) Не смеју своје име утиснути у прстен са печатом.

16) Не смеју носити широк појас.

17) Изван својих кућа не смеју јавно носити ни крст ни своје свето писмо.

18) У својим кућама не смеју гласно и снажно звонити, већ једино умерено.

19) У њима (могу) полугласно да певају.

20) Могу само тихо да се моле за покојнике.

21) Муслимани могу да ору и да сеју по хришћанским гробљима ако више не служе за сахрањивање.

22) Ни хришћани ни Јевреји не смеју држати робове.

23) Не смеју да купују заробљене муслимане нити да завирују у куће муслимана.

24) Уколико би неки хришћанин или Јевреј био злостављан од муслимана, овај ће за то платити прописану казну.

...Постоје многобројни необориви докази да су главне тачке кануна, управо оне које најдубље задиру у морални и привредни живот хришћана, у пуној мери биле на снази, и то до краја турске власти која их је примењивала... Босна је за време прве половине турске владавине била или ратиште или је у најмању руку служила као позадина у којој су се прикупљале трупе и одатле се кретало у велике, успешне освајачке походе на Мађарску. Под овим условима лако се може објаснити што је раја, поред великих пореза и давања у натури и поред кулучења, морала да подноси знатне жртве, колико због захтева рата, толико и због војне самовоље.

Због тога су хришћани почели да напуштају своје куће и земљишта у равници и дуж друмова и да се повлаче у планине. На овај начин хришћани су се постепено пресељавали у више, недоступне крајеве, док су муслимани заузимали њихове дотадашње положаје. Отуда је настало оно карактеристично груписање становништва које и данас још запажамо у Босни.

Ова све јача изолација и онако већ изолованог становништва, и ово све веће удаљавање од јавних друмова и средишта културе није могло да остане без последица по културни и морални развој хришћана.

Они хришћани који су живели по градовима и бавили се трговином и занатством налазили су у постојећим законима муслиманског поретка препреку за сваки напредак, а остајали су и без довољно заштите за стечену имовину... Хришћанима у Босни било је забрањено да буду седлари, кожари, воскари, а такође и да продају мед, масло и још неке производе.

Као пијачни дан за целу Босну била је одређена искључиво недеља. Тај намерно донети пропис стављао је хришћане пред избор или да занемаре правила своје вере, тј. да држе радње отворене и да раде недељом, или да се одрекну учешћа у пазару и да на тај начин трпе материјалну штету...

Порезе што су их плаћали хришћани не само што су биле несразмерно више од оних које су плаћали муслимани, већ су утериване на неправедан и недостојан начин.

Нарочито је харач био убиран на „лично понижавајући" начин. Овај порез, у висини једног дуката годишње, имао је да плати сваки муслиман мушког рода који је напунио 14 година живота. Како у Турској никад није ни било регистара рођених (матичних књига), сабирачи пореза канапом су дечацима мерили обим главе и ширину врата и по томе ценили да ли је неко већ дужан да плати порез или још не подлеже плаћању...

Све до средине XIX столећа турске власти инсистирале су на строгом примењивању тачака 13, 14. и 16. садржаних у кануну. Године 1794. Хусамудин-паша издао је посебан пропис којим је за босанску рају тачно била прописана како боја тако и врста одеће. Црквени оглас из тог времена, који се чува у архиву Српске православне цркве у Сарајеву, доказује да су турске власти стално водиле рачуна да се овај пропис најстроже примени; у овом огласу црквена власт, на захтев везиров, позива вернике да се строго придржавају напред наведеног прописа.

Бербери нису смели да бријају хришћане истим ножем, којим су бријали муслимане.

Такође у купатилима хришћани су морали да имају посебно назначене прегаче и пешкире, како би се избегла свака замена рубља за купање одређеног за муслимане.

Хришћани су при сусрету са муслиманом морали да сјашу и да украј пута сачекају док овај не прође и тек тада су смели поново да узјашу и да наставе пут.

О подизању нових цркава, без обзира које хришћанске вероисповести, није уопште могло бити говора. Поправљање већ постојећих цркава и манастира било је допуштено једино на основу султановог фермана и, као што ће се касније видети, уз огромне трошкове, тешкоће и неретко опасности.

Царски ферман из 1641. године, којим је било одобрено да се поправе црква и манастир фрањеваца у Фојници, најјасније описује како начин на који је босанска раја поправљала своје цркве тако и основне услове под којима се уопште могло развијати градитељство у доба Турака.

„Дошав духовници фојничког самостана на суд, потужили су се, да је црква њихова и самостан већ дуго времена похарана и близу је да се сруши; пак су замолили да им се поправак по старом допусти. Ради тога овием царским ферманом заповиедам, ако је истина што је приказано и ако је црква прије освојења Босне сграђена, а не послије, дакле ако је ова црква древна, да се њезино поправљање не приечи, ал поправци нек се учину само на потребитих мјестах и то само даском, уједно нек се пази да се црква не размакне даље но што је прије била, да се не би штогод каменом или земљом поправљало."

Сврха ових одредаба била је очита: ометањем оправки постојећих манастира и цркава те забраном подизања нових, требало је да сви они постепено нестану.

Када је 1765. изгорео манастир у Крешеву, фрањевци, присиљени да станују у малим колибама, упутили су 1766. два изасланства у Цариград да би од султана добили дозволу за понеку изградњу манастира; но оба изасланства вратила су се необављена посла. Тек 1767, подмитивши све власти у Босни, од везира до кадије, фрањевцима је пошло за руком да поново подигну манастир. Издаци за подмићивање и за дозволу за градњу превазилазили су више него двоструко стварне трошкове изградње.

Због несигурности и честих препада, манастири су подизани далеко од друмова, по правилу међу брдима или у гудурама.

Фра Паоло ДЕ РОВИЊО, који је као апостолски визитатор 1640. године обишао босанске манастире, каже за

манастир у Тузли да је „наличио више шпиљи него људском стану, тако да је усред најведрије дана требало ужећи свијећу"...

Да су за рају осталих вероисповести такође важили исти услови, доказује и следећи пример:

Године 1794. Јевреји у Сарајеву издејствовали су царским ферманом дозволу да могу поново подићи своју синагогу, која је кратко време пре тога изгорела. По себи се разуме под уобичајеним условима. („Исто тако као и осталим иноверницима, приликом поновног подизања таквих зграда, не допушта се повећање и проширење истих ни за педаљ").

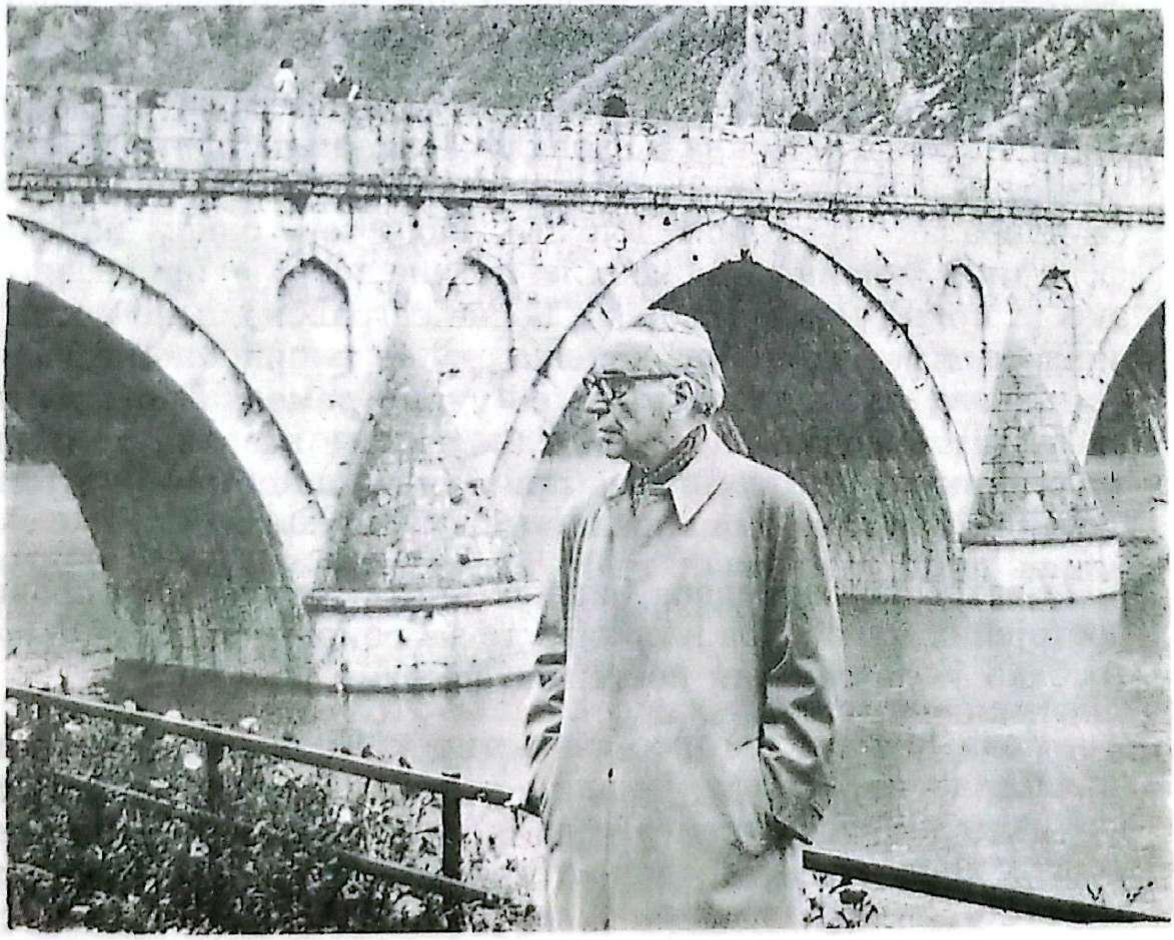

А за царским ферманом следиле су уобичајене формалности: везирова дозвола, кадијина дозвола, две различите комисије, итд. Све ово трајало је више од две године и стајало гомилу новца...

Звона су, као најгласнији и најупадљивији симболи хришћанства, стално привлачила посебну пажњу Турака. Докле год је допрла турска најезда, звона су скидана, уништавана или претопљавана ради израде топова.

Све до друге половине XIX столећа „на звоник и звоно није нико смио ни помислити".

Тек године 1860. жупнику сарајевском, фра Грги Мартићу, пошло је за руком да од Осман Топал-паше издејствује одобрење да постави звоно у цркви у Крешеву. Но одобрење је дато уз услов да „упочетку полагано звони, да се свикну Турци". Па упркос томе, још 1875, муслимани у Крешеву жалили су се у Сарајеву „да турско ухо не може никако живјети гдје звона куцају", а њихове жене лупале су у бакарно посуђе како би заглушиле глас звона...

Осим ових препрека, које су постојале само за рају, и општи услови за развој културе били су крајње неповољни.

Друмови, за које се турска управа све до у најновије време уопште није бринула, били су малобројни и у веома примитивном стању. Превозом робе бавиле су се праве „кириције", који су путовали у караванима са по 100 до 200 коња, и то једино дању. Превоз је био веома скуп, скопчан с тегобама и несигуран. Сви путници, па и они из XIX века, најмрачнијим бојама описују средства саобраћаја и саобраћајне прилике у Босни. Домаћи писци и хронике само употпуњују ову слику.

Тек енергични Топал Осман-паша почео је, при крају турске владавине, 1860, да гради два главна друма кроз Босну: друм од Мостара за Сарајево и од Сарајева за Брод. Изградња кратке деонице између Мостара и Сарајева трајала је 11 година. Држава је за то потрошила огромну суму (250.000 гулдена), а уз то је и становништво, разуме се хришћанско, „из цијеле Херцеговине и пола Босне" бесплатно морало на томе да ради, при чему су се многи радници разболели и умрли.

Па ипак, тек је аустријска управа, после 1878, успела да заврши ове друмове. Ни изградња другог веома важног друма није могла у потпуности да се спроведе, јер су босански муслимани претили побуном и оптуживали Осман-пашу да овај пут гради у намери „да доведе Швабе у Босну".

Очајном стању јавних путева у потпуности је одговарао и поштански саобраћај. Тек 1844. године Ћамил-паша, звани Мухендис (инжењер), увео је редовну поштанску везу, курире на коњима, једном недељно између Цариграда и Травника.

Писма на којима су адресе биле на страном језику нису достављана адресатима, јер поштански чиновници нису знали другог језика изузев турског; оваква писма лежала су

једноставно у корпи на пошти, где је свако ко је био заинтересован могао да дође, да извуче и да подигне њему намењену преписку. Управа поште предвидела је коње и за путнике, али је њихово изнајмљивање било толико скупо да су једино веома богати путници, обично странци, могли да се служе таквом врстом транспорта.

Конзулати страних држава одржавали су своје поштанске везе са пограничним местима.

Овакво стање трајало је све до последње године турске владавине; оно је значило препреку за саобраћај у земљи и за успостављање културних веза са иностранством и знатно је доприносило изолацији појединих крајева и запуштености целе земље.

Све ово представљало је препреку за увођење свих, па чак и најобичнијих тековина техничког прогреса и европске цивилизације у Босни, и то у време када су те тековине већ одавно корисно утицале на духовни живот југословенских народа.

Године 1493. у Ободу крај Цетиња основана је прва српска штампарија. Ускоро после тога, око 1520, на територији Босне основана је у Горажду друга штампарија за „душеполезне књиге", али је и та, као и она која је 1544, основана у Милешеву, била кратког века. Већ у другој половини XVI столећа више није било ни трага о постојању ових штампарија. И док се у осталој Европи штампарска вештина све више ширила и са успехом развијала, Босна се у овом погледу вратила у средњи век, „али без средњовековне самосталности политичке".

...На другим подручјима привредног живота могу се запазити исте штетне последице ове изолације; она представља један од главних разлога због којих су обрада земље, занатство и незнатна индустрија у Босни све до скора остали на управо изненађујуће примитивном ступњу.

Да се ова изолација није ограничавала само на материјалне производе произилази већ из чињенице што је још 1851. године Омер-паша издао следеће наређење: „Ко би се нашао да прима новине из каура (хришћанског иностранства), има се одмах у оков тешки метнути".

Можда више него притисак, корупција и јавашлук турских власти, културно уздизање раје спречавали су нетрпељивост и необично конзервиран дух домаћег муслиманског елемента. Он се не само борио против реформи које је, на навaљивање европских сила у XIX столећу, Порта почела да

заводи у Босни, већ је, штавише — и то не потпуно без разлога — у свакој културној тековини раје, као и у свакој новини уопште, видео тежњу за променом постојећег поретка и у исто време опасност за своја права и привилегије. Када је, на пример, Тахир-паша 1850. у везировој палати увео мало звонце да би дозивао послугу, домаћи муслимани најоштрије су га осуђивали и јавно му наденули поспрдно име „звонар" и „каурин".

. . . У првих сто педесет година турске владавине, босански намесници (везири), који су великим делом уједно били и чланови босанског племства, неретко су испољавали известан смисао за напредак земље, тако да су од плена и прихода са великих освајања, поготову у Мађарској, подизали јавне грађевине и задужбине (вакуфе). Већина мостова, џамија и караван-сераја (свратишта за путнике) потиче из тога доба.

У XVII столећу, међутим, све више опада утицај Босанаца у Цариграду. Док су у току XVI столећа дуги низ година били не само намесници у Босни већ и носиоци достојанства везира и великих везира у Цариграду, сада су све ређе долазили до виших и утицајнијих положаја. У исто време престала су и велика турска освајања, а заједно са њима и они велики приходи, чиме пресушују главни извори из којих се босанско исламизирано племство могло обогатити и из којих су први босански намесници могли подизати грађевине намењене општој користи.

Ове промене биле су од одлучујућег значаја. Од сада као намесници у Босну све више долазе туђи људи, који нису знали ни језик земље ни обичаје народа и који су, за случај да су желели себи да прибаве велике приходе — а то су желели готово сви — то могли да чине једино на штету босанске раје, јер у земљи, која се налазила у одбрамбеном положају, није више било ни пљачке ни освајања.

Задужбине (вакуфи), којима је опстанак био везан за приходе из Мађарске, пропадају (на пример караван-сарај у Вишеграду); многи земљопоседници (спахије), који су морали да напусте своја имања у Мађарској, вратили су се у Босну и пали на терет својим босанским кметовима. Од тада у пуној мери почиње онај хаос и оно безакоње које постаје закон, а које ће потрајати до краја турске владавине.

Везири се брзо и често мењају. За кратко време док су на положају, они сви — са ретким изузецима — настоје да свој положај претворе у новац. Поред тога, њихову власт сужавале су отмене муслиманске породице у земљи, без

којих намесник, уколико не би хтео да изазове незадовољство против себе, није смео да донесе ниједну важну одлуку. „Од XVIII столећа постаје правило да намесник сазиває као неко виеће босанских првака и да с њима расправља о важнијим стварима".

У појединим деловима земље потпуно неограничено владају капетани, па се у беговским породицама ово достојанство преноси у наслеђе. Царски намесници су се до 1850. задовољавали тиме да имају своју резиденцију у Травнику и да тамо „лепо путе и над рајом врше власт, коју им муслимани нису признавали". Свега на неколико часова даље од Травника ова власт и управа налазиле су се у рукама беговских породица, па је начин спровођења зависио од њихове увиђавности или од њихове самовоље.

Већ 1602. налазимо у Босни као намесника Џелили Хасан-пашу, званог Карајазици (црнописац), за кога и БАШАГИЋ (у својој потпуно у исламском смислу и духу писаној историји) каже да је био „гласовити разбојник" у Анадолији. Када турске власти нису успеле да изиђу на крај са њим, додељен му је — да би га се ослободиле — положај намесника у Босни. Због његових бруталних насиља сви трговци, већином Јевреји, побегли су у суседне земље; то је потрајало све док коначно и босански муслимани нису више могли да подносе сталне глобе и друге зулуме, па су дигли отворену буну против Хасан-паше. Тек 1605. наредила је Порта да се овај њен намесник осуди на смрт, пошто је сазнала да је потајно водио преговоре с папом и с Млечанима ради продаје далматинских градова Сиња и Херцег-Новог, који су му били поверени на чување.

Године 1686, три године по паду Будима, када је турска сила почела да опада, на положају намесника у Босни налазио се Јеген Осман-паша, за кога БАШАГИЋ из турских извора наводи да је све време намесниковања уместо да буде у Босни, „проводио пљачкајући са својим ортацима око Дунава, не бринући се што пропада држава".

Бостанџи Сулејман-паша (1754) наредио је да се приликом његовог уласка у Босну пред њим носе два оштра колца као симбол његових намера и планова за управљање. Овај исти је између осталог истукао „својом руком двојицу Алипашића, тако да је Сулејманбег умро а Алибег једва преболео ране".

У најкритичније доба, када се приступило томе да се реформе Абдул-Меџида (1844) претворе у дело, у Босни се као намесник налазио Осман Нури-паша, „човек стар, ми-

ран и слаб", који је по ваздан љуљао децу у харему, а био тако лаком на новац да је „и само убојство глобом кажњавао".

Већ споменути Топал Осман-паша (1865—1869) био је један од ретких намесника који су испољавали енергију, праведност и смисао за напредак земље; ипак, његов лични секретар, иначе познати туркофил др Кечет, признаје да је „повлађивао муслиманима и понајмање желео неко изједначавање вероисповести", док Мартић, који му је био веома близак, за њега каже да је био „човек од све седам смртних греха".

И. Ф. ЈУКИЋ карактерише везире као „људе невјеште, лакоме и за владање неспособне". Још оштрије судове даје други фрањевац, А. КНЕЖЕВИЋ, у својој књизи „Царски турски намјесници". За мишљење које је народ имао о везирима и њиховој управи, карактеристична је следећа изрека: „Најбољи је онај везир који је из Цариграда пошао а у Босну није дошао".

У пословичној подмитљивости Турака везири су веома често предњачили испред свих осталих, а како их је само мало имало храбрости и снаге да новац узима од исламског елемента, они су у већини случајева своје уцене спроводили над рајом.

Хронике фрањевачких манастира из два последња столећа садрже потпуне цифарске прегледе о новчаним износима који су трошени на подмићивање везира и њихових чиновника.

Описи којима су попраћени ти рачуни о глобама и уценама у свом често драстичном исказу толико су психолошки верни да веродостојност ових докумената уздижу изнад сваке сумње.

Уосталом, ни записи у хроникама и црквеним књигама осталих двеју вероисповести не дају ништа мање речите примере. Из не многобројних бележака, које су остале сачуване у српско-православним манастирима, произилазе исти подаци.

Подмитљивост коју су, како изгледа, Турци као порок своје расе испољили већ при првој појави, временом се, током опадања њихове моћи, све више повећавала, ширећи свој штетан и разоран утицај у земљи.

Долазити у додир са државним властима значило је за хришћанина или понижење или штету, због чега је он већ веома рано почео да зазире од градова као седишта

државне власти, па и од сваког додира са њеним органима. Код раје се било дубоко укоренило неповерење према држави, равнодушност према општем добру и сумња у могућност земаљске правде. У борби за опстанак раја је морала да се служи противсредствима која су одговарала мерама којима су се служили њени тлачитељи.

У дуготрајној, неравноправној борби моралне особине раје су се избистриле, кристализовале и учврстиле, али су, с друге стране, доживеле и промену нагоре.

Под владавином Турака раја је створила изреку да је лаж сиромаху и благо и имање („Лаж је фукарска сермија").

Оградивши се бедемом религије, строгим обичајима и посебним, суровим и без икаквих прохтева вођеним животом, раја се отела испод непосредног утицаја турске власти, и утолико је и тачно да се турски уплив „само површински такао" раје. Посредни утицај турског законодавства и турске управе био је, међутим, изванредно силан и једнако негативан како у материјалном тако и у духовном погледу.

Сви истраживачи Босне и њене прошлости, како српско-хрватски тако и страни, сагласни су у томе (и сви они то мање или више истичу) да је утицај турске владавине био апсолутно негативан.

Чак ни оном делу Јужних Словена који је прешао на ислам Турци нису могли да донесу неки културни садржај нити неки виши историјски смисао; хришћански део поданика, међутим, њихова владавина довела је једино до губитка обичаја и до назатка у сваком погледу.